

Concentio

A Collegium Hungaricum Societatis Europaeae
Studiosorum Philologiae Classicae
XIII. országos konferenciáján elhangzott előadások

II. kötet

Piliscsaba, 2019. május 31.

Szerkesztette:
Juhász Daniella
Kerti Anna Emese

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKÉZELŐ

A kiadvány „Az Oktatási Hivatal által nyilvántartott szakkollégiumok támogatása”
című pályázat keretében (NTP-SZKOLL-19-0010) valósult meg.

A kötet a *Társadalmi kontextus a szövegkritika tükrében: Bizáncon innen és túl*
című NKFIA NN 124539 pályázat támogatásával jött létre.

ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2019

Felelős kiadó: Dr. Horváth László,
az ELTE Eötvös József Collegium igazgatója

Copyright © A szerzők, Eötvös Collegium, 2019

Minden jog fenntartva!

ISBN 978-615-5897-26-9

A nyomdai munkálatokat a CC Printing Szolgáltató Kft. végezte.

1118 Budapest, Rétköz utca 55/A fsz. 2.

Felelős vezető: Szendy Ilona

Tartalomjegyzék

DEBRECENI TUDOMÁNYEGYETEM
OFFICINA DE LADISLAO HAVAS NOMINATA

GACSAL Dóra

Sempronius Gracchus és a rabszolgasereg 9

BERECZ Gábor

Életkoradatok a Legio II Adiutrix feliratain:
kerekített életévek és a katonák mortalitása 19

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
TRES MONTES

VISEGRÁDI Renáta

A központosítás és a prózaritmus kapcsolata:
*cursus*ok Coluccio Salutati állami leveleiben 37

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
OFFICINA FÖRSTERIANA

BÁN Katalin

Az orvosi és a filozófiai hatáskörbe tartozó *insania* jelensége
Seneca prózai munkáiban 53

JANOVICS Anna	
A hajnal mint Istenalak a római és görög kultúrában	65
KAPI Péter	
Tiberius druidák ellen hozott rendelkezése	
az irodalmi források tükrében	112
MAJOROS Máté	
Egy reneszánsz dialógus forráskérdései –	
Párhuzamok Johannes Herold Dialógusa és	
Wolfgang Lazius történeti műve között	124
ORMOS Bálint	
<i>„S most ne arról beszéljessünk, ki hogyan élhet jól otthon,</i>	
<i>hanem milyen hozzáállást kell gyakorolnia, tekintettel</i>	
<i>a jólét megszerzésére és megtartására...</i> ” – A birtok-	
igazgatás epikureus tantétele a római kultúrtörténetben	147

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM

TRES MONTES

A központozás és a prózaritmus kapcsolata:
cursusok Coluccio Salutati állami leveleiben

Tanulmányomban Coluccio Salutati, 14. századi firenzei kancellár leveleinek stílusát és felépítését vetem vizsgálat alá, melyben a kitűzött cél összevetni a *cursusokat* a központozás korai gyakorlatával, a prehumanista kancellár állami leveleinek egy kisebb korpuszában. Végül a korabeli négy fő prózaritmus gyakorlati használatáról kapunk képet, és bár a vesszőhasználattal való összevetése és a tényleges *cursusok* felismerése még sok helyen kérdéses, illetve további vizsgálódást igényel, a mondatzáró *clausulák* esetében mindig található szignifikáns *cursus*. Ráadásul még tovább menve ez a *clausula* esetében majdnem mindig *cursus velox*, így alátámasztva a prózaritmus és a központozás tényleges, már ekkor – a 14. század végén – jelenlévő kapcsolatát. Az időpont persze nem a *cursus*, hanem az írásjelhasználat miatt kiemelendő, melyet Coluccio Salutati úgy látszik, már tudatosan és következetesen használt.

A középkori Itáliában – mint máshol Európában – az állami levelek vagy *missilisek* voltak a kommunikáció szokásos formái. Szerzőik,

mialatt az állam nevében írtak, képesek voltak következetesen saját stílusuk lenyomatát is elhelyezni írásaikban, az uralkodók pedig versengtek azért, hogy ilyen ékesszóló kancellárt szerezzenek szolgálatukba, és gyakran mintának is használták ezen *dictatorok* egy-egy levelét.¹ Ilyen ékesszóló volt a Stignanóban 1332-ben született Coluccio Salutati is. Fiatal korában Bolognában sajátította el a hivatalos műveltséget, itt tanult Pietro da Mogliótól retorikát, és elvégzett egy kétéves közjegyzői kurzust is az egyetemen, ezáltal felkészülve az eljövendő karrierre. Todiban, Rómában – a pápai kúriában –, majd Luccában töltött be hivatali tisztségeket, mielőtt Firenzébe ment volna 1374-ben, hogy a firenzei Tratte újonnan létrehozott jegyzői hivatalába kerüljön, és egy évvel később átvehesse élethossziglan tartó kancelláriai hivatalát. Számos egyéb feladata közül elsődleges volt a levelek írása, ő volt mindenekelőtt a külföldi hatalmaknak, beleértve a pápának, a császárnak és a királyoknak küldött levelek fogalmazója a Signoria nevében.² Leveleinek megfogalmazása és szerkesztése nagy odafigyelést igényelt, hiszen 1375 és 1378 között Firenze és a Szentszék között háborús helyzet volt, és a kancellár az állam nevében mondhatni retorikai propagandát képviselt.

A korszakban használt különböző prózaritmusok, *cursusok* felismeréséhez ismerni kell a latin hangsúlynak akkoriban elfogadott használatát. Ez nem könnyű feladat, ugyanis erről egységes képet nem kaphatunk, tekintve, hogy a latinra a vulgáris nyelvnek gyakorolt hatása folyamatos változásokat idézett elő. Ezért lesz az én elemzésemben „egyéb” kategóriába sorolva néhány *cursus*, mert a latin kiejtést követve nem lennének azok, de ha az olasz nyelv hatását elfogadjuk, akkor esetleg tekinthetőek prózaritmusnak. Mindenesetre ebben a fejezetben azt mutatom be, hogy a latin hangsúly, és ezáltal a prózaritmus felismerésében milyen szempontokat kell követnünk.

¹ Ronald G. WITT, *Coluccio Salutati and his public letters*, Genf, Librairie Droz, 1976, 1.

² *Uo.*, 2.

Alapvetően a latin szavak szótagolása a magyarhoz nagyon hasonlóan történik. A hangsúly alapját az egyes szótagok hossza adja meg. A szótag hosszú, ha *diphthongus*, hosszú magánhangzót, vagy olyan magánhangzót tartalmaz, amely összevonásból keletkezett, illetve ha a szótagot kettő vagy több mássalhangzó, vagy intervokális -i követi.³ A hangsúly függ mind a szótag számától, mind annak hosszúságától, ugyanis az utolsó szótag mindig hangsúlytalan. A kétszótagú szavak az első szótagjukon hordozzák a hangsúlyt. A három vagy többszótagú szavak, amennyiben az utolsó előtti szótag hosszú, akkor azon, ha viszont az rövid, akkor az azt megelőző, tehát a szó végétől számított harmadik szótagon hordozzák a hangsúlyt.⁴

A levél klasszikus szerkezeti felépítése a *salutatio*, *captatio benevolentiae*, *narratio*, *petitio* és a *conclusio* volt.⁵ A levélnek ez az öt klasszikus része a középkori *missilisek* gyakorlatában általában háromra redukálódott, hisz a *salutatio* magában foglalta a jóakarat elnyerésének szándékát, a *narratio* végén helyet kapott a felvezetett kérelem, és harmadik egységként megmaradt, bár finomult a záró, befejező formula.⁶ Salutati harmincegy kancellári éve alatt *missilisek* tízezeinek volt a szerzője, melyekből több mint nyolcezer ismert. Joggal tekinthetünk rá a retorikai hagyomány, az *ars dictaminis* nagymestereként.

Az *ars dictaminis* az írásműnek, mint mesterségnek a szerkesztési szabálya, amely magában foglalta egyrészt a szavak kifejezésének megfelelő megválasztását, másrészt a ritmus és a rím helyes

³ TAR Ibolya, *Latin metrika*, Szeged, JATEPress, 1998, 10–11.

⁴ FÖLDVÁRY Miklós István, *A latin liturgikus szövegek kiejtése = A jó harc. Tanulmányok az ősi római rítusról és a katolikus szent hagyományról*, szerk. PÁNCZÉL Hege-dűs János, Budapest, Miles Christi, 2006, 209–214.

⁵ HORVÁTH János, *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*, Budapest, Akadémiai, 1954, 47.

⁶ MAKKAI László, MEZEY László, *Árpád-kori és Anjou-kori levelek: XI-XIV. század*, Budapest, Gondolat, 1960, 11.

alkalmazását.⁷ A 11. század végétől Európa-szerte készültek hozzá retorikai és stilisztikai kézikönyvek, *ars dictandi* is.⁸ A 12. században már majdnem minden nemzet szellemi elitje – köztük a magyar is – a francia és az itáliai iskolákban szerezte magasabb kiképzését, minekután a kolostorok helyébe lépett káptalani iskolákat fokozatosan háttérbe szorították.⁹ Az egyetemeken az *ars dictandi* a legnehezebb tárgyak közé tartozott, hisz a kiváló latintudás mellett rengeteg jogi ismerettel is rendelkeznie kellett a hallgatónak, amelynek alapjait Salutati Bolognában sajátította el.¹⁰

A prózaritmus lényege, hogy a végszavak hangsúlyos és hangsúlytalan szótagjai, a latin kiejtést tükrözve *cursus*okat, azaz ritmikus formákat képeznek. Főként Itáliában foglalkoztatta – már a 11. századtól kezdve – a *clausulák* és ritmikus mondatvégek használata az írásmesterség tanítóit.¹¹ Az 1200-as évekre a pápai kancellária három alapritmust használt a dokumentumok írásakor, ezek a *cursus planus* ‘ – – ‘ – , a *cursus tardus* ‘ – – ‘ – – és a *cursus velox* ‘ – – – – ‘ – , illetve később negyedikként a *cursus trispondaicust* ‘ – – – ‘ – . A 14. századra a firenzei kancellária, mint minden más itáliai kancellária, követte a római kúriában a *cursus*okra alkalmazott módszereket, szabályokat, amelyek a korábbiakhoz képest egyszerűbbek és praktikusabbak voltak, ez pedig kapóra jött egy olyan elfoglalt kancellárnak, akinek napi hét-nyolc levelet kellett fogalmaznia. A *cursus*ok vizsgálatánál szem előtt kell tartani, hogy csak akkor beszélhetünk ilyen ritmikus formákról, ha azonos hosszúságú tagmondatokat zárnak le, ez a megszerkesztettség a parallelizmus elvét követi. A ritmus

⁷ *A magyar irodalom története 1600-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Budapest, Akadémiai, 1964 (*A magyar irodalom története*, 1), 39–40.

⁸ MAKKAI, MEZEY, *i. m.*, 8.

⁹ PERÉNYI József, *A francia iskolák hatása a magyar okleveles gyakorlat kialakulására*, Budapest, Sárkány Nyomda R. T., 1938, 55–58.

¹⁰ *Uo.*, 59–60.

¹¹ BORONKAI Iván, *A ritmikus próza Vitéz János leveleiben*, ItK, 73 (1969), 693.

különösen a *clausulák*, záradékok utolsó szavaiban volt fontos. Salutati – követve a római *cursus* szabályait – tudatos, és nem véletlen ritmussal állította össze *missiliseit*.¹²

A levelek fogadtatását nagyban befolyásolta, hogy azok milyen stílusban lettek megírva. Salutati abban a korszakban alkotott, amikor a latin és nem a vulgáris volt a levelek nyelve, kiváltképp, ha külföldi hatalmakhoz, vagy nagyobb itáliai államokhoz írt, de a firenzei klerikusoknak és több laikusnak (pl. ügyvédeknek, közjegyzőknek) is a latinul való közlést tartotta követendőnek. Ezenfelül ízléstelennek tartotta azok írásait – köztük elődjéét Niccolo Monachiét is –, akik nem így jártak el. Ezért, amikor a páduai kancellária a Firenzének küldött levelében vulgárist bátorkodott használni, Salutati azt a Kőztársaságnak és saját személyének megsértéseként értelmezte, és tollát *stiletto*-vá formálva aláta meg páduai „kollégáját”: „Non oportet quod litteras ordinari faciat vestra fraternitas in vulgari. Non quam enim ex defectu dictatoris et stili contigit quod aliquid posset propter id quod intendistis aliter interpretari.” (Francesco Novello da Carrara paduai uralkodónak, 1394. július 3. (Firenze, Archivio di Stato, Signori, Missive I cancelleria, 24, f. 43r)).¹³

A központosítás kérdése lényeges része Salutati munkásságának, annál is inkább, mert ő maga is írt egy művet, a *De arte punctandit*, amely Közép-Európában Petrarcának tulajdonítva terjedt el a 15. században,¹⁴ és amelynek szövegét kiadta többek közt Lucia Gai (*Frammenti di un codice sconosciuto di Coluccio Salutati*, 1972) és Clemens Zintsen (Coluccio Salutati: Index). A pápai kancellária a 13. századig vessző helyett is a pontot használta, és csak a következő évszázadban, tehát a vizsgált korszakban vette fel mai funkcióját a pont és a vessző.¹⁵ Ekkor

¹² WITT, *i.m.*, 24.

¹³ *Uo.*, 15.

¹⁴ KISS Farkas Gábor, *Boëthius Besztercén: egy ismeretlen latin költemény a 15. század második feléből*, MKSz, 132 (2016), 360.

¹⁵ ÉRSZEGI Géza, *Paleográfia = A történelem segédtudományai*, szerk. BERTÉNYI Iván, Budapest, Osiris, 1998, 119.

még a néma olvasás a könyvnyomtatással karöltve nem kezdett el teret hódítani, és a levelek általában – de az ilyen diplomáciai írások egészen biztosan – a fogadó fél vagy fogadó felek számára hangosan lettek felolvasva. Maga a prózaritmus is ezért volt fontos, de a beszéd tagolását jelölő írásjelek is ezt a célt szolgálták, vagyis, hogy a felolvasáskor jobban érzékeltessék a szüneteket, illetve a kiemelésre szánt részeket. Nem csoda tehát, hogy ez a kettő idővel össze is kapcsolódott. Salutatinál a legtöbb ma általánosan használt írásjel fellelhető, noha nem mind ugyanabban a szerepben. Így előfordul a vessző (*suspensivus*), a pont vagy alsó pont (*colum*), a pontosvessző (*coma*, amely az előző kettőből állt össze, tehát egy pontból és egy felette húzott ékezetből), egy fejezet vagy a levél végén elhelyezett több pont (vagyis „...”, *periodus*), a kérdőjel (*interrogativus*), a felkiáltójel (*exclamativus sive admirativus*) és a félpont vagy kettőspont (*semipunctus*). Van még egy írásjel, ami gyakran előfordult a kancellár leveleiben, ez a *gemipuncti*, vagyis a vízszintesen elhelyezett kettőspont, mely helyettesítő jelleggel bírt. Így például, amikor „.. *Priores*” szerepel, azt jelenti, hogy direkt nem nevezi meg konkrétan őket, de tudjuk, hogy itt a nyolc *priorra* gondol, akiket kéthavonta választottak újra, így az éppen aktuális vezetőkre utal.¹⁶ A levelek elemzése során ezen írásjelek közül én a vesszővel, a ponttal és a felkiáltójellel találkoztam.

Suspensivus

Colum

Exclamativus sive admirativus

¹⁶ NUZZO, Armando, *Le lettere di Stato di Coluccio Salutati ai Malatesti*, Schede Umanistiche, 2003/2, 31.; SALUTATI, Coluccio, *Ratio punctandi = Coluccio Salutati: Index*, hrsg. ZINTZEN, Clemens, ECKER, Ute, RIEMER, Peter, Tübingen, Gunter Narr Verlag, 1992, 228.

A továbbiakban Coluccio Salutati kancellári hivatali idejének elején, 1375 augusztusában íródott hat levelét fogom az említett szempontok és adatok tükrében megvizsgálni, illetve összehasonlítani. Ennek forrását egy Sienában fennmaradt eredeti és hat a firenzei regiszterekben megőrződött latin nyelvű Salutati-levél adja (Firenze, Archivio di Stato, Signori, Missive I cancelleria, 16, f. 5-6r). Az első levélnek mellékelem az átiratát, benne feltüntetve a Salutati által használt központosítást is. Felső indexben jelezve az összes ilyen írásjel előtti *cursust* feltüntettem (értelemszerűen az adott *cursus* kezdőbetűjével, így ezek a P, T, V és Tr), ahol lehetséges, ahol nem leltem fel benne semmilyen *cursust*, azt pedig x-szel jeleztem. Ez esetben rendelkezésemre állt nem csak a regiszterben megőrzött másolati példány, de a Sienába kiküldött *missilis* is. A felső indexben a *cursus* jelölésén túl egy **M** vagy egy **R** betűvel jelzem azt is, hogyha csak az egyik kéziratban található írásjel. A két levélben ugyan csekély számban, de mutatkoznak eltérések, amelyek elgondolkodtatóak, és még pontosabb betekintést nyújthatnak a középkori firenzei kancellár latin nyelvtílusába. Salutati a levélírás tekintetében folytonos változásokon ment keresztül, és nem egyszer előfordult, hogy évekkal később is belejavított a korábban elküldött *missilis*ek másolataiba.

M = kiküldött *missilis* levél

R = Firenzei Állami Levéltár regiszterében megőrzött másolat

Firenze, 1375. augusztus 8. (ASF I, 16, f. 5)

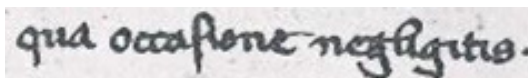
Senensibus

Fratres karissimi.^(X) Iam satis temporis lapsum est^(X) ex quo iuxta vestra responsa^(P) syndicos^(X) cum sufficienti mandato^(P) ad intrandum in ligam mittere debuistis.^(V) Quod tanto fuisse spatio retardatum^(V) multipliciter admiramur.^(V) Habetis enim diem^(X^M) atque fortunam^(X) omnibus votis hactenus exoptatam^(V) et quam in orbis finibus petissetis^(V)

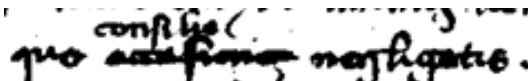
et cum ad manus nunc venerit^(T; R-ben ad manus venerit T) *cum ad hostium pulset*^(P) *nescimus qua occasione negligitis.*^{(T M-ben; V R-ben (consilio negligatis))} *Cogitate fratres karissimi*^(X) *in que fueritis perducti pericula*^(T) *quanta quantitate pacem cum libertate vestra redimere vos oportuit*^(X) *Considerate unde et a quibus hec deflenda clades provenerit*^(T) *et quot modis de eodem iniquitatis et malitie fonte*^(P) *tum clam tum palam*^(X) *fuerit vestra temptata libertas.*^(P) *Scimus*^(X) *cum hec in animum libraveritis*^(X M) *quod vos dilationis pigebit*^(P) *et ad oblata remedia properabitis*^(X) *ad que venissetis etiam non vocati.*^(V) *Quod ut celeriter faciatis*^(X M) *fraternitatem vestram affectuosissime*^(X M) *ac sinceris animis deprecamur.*^(V) *ne videamini mente leva negligere*^(X) *que ad conservationem vestri status cognoscitis pertinere.*^(V) *Datum Florentie die VIII Augusti, XIII ind(ictione).*

A tergo: Magnificis viris, dominis defens(ori)bus populi civitatis Senarum, fratribus nostris karissimis.^(X)

Az egyik *cursust*, azt gondolom, komolyabban is érdemes bemutatnom, mert az *occasione negligitis* egy érdekes eset, már csak azért is, mert ha jó az olvasat, akkor a kiküldött levélben *qua occasione negligitis* szerepel, míg a regiszterben, ugyan javítva, de *quo consilio negligatis* került. A hangsúly szempontjából teljesen eltérő a két eset. A *negligitis* hangsúlya a szó végétől számított harmadik szótagon van, ebből adódóan a benne fellelhető *cursus* csak *tardus* lehet, ami az előtte álló *occasione* szóval együtt helytálló is. Azonban a regiszterben szereplő *negligatis* szónak a hangsúlya az utolsó előtti szótagra esik, és a *consilio*val együtt *cursus veloxot* alkot. Az eltérés oka egyértelműen a kiküldött *missilis*hez képest történt javítás volt a regiszterben lévő másolaton. Igen valószínű, hogy elküldték a levelet Sienába, és a bemásolást követően, akár nem is rögtön, történt a javítás, esetleg épp a *clausula* retorikai szempontból való javítása miatt. Hiszen a kiküldöttben az *occasione negligitis* egy *cursus tardus*, ami viszont pont előtt nem nagyon volt használatos Salutatínál. A *velox* mint *clausula* viszont általános volt.

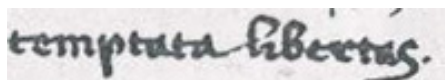

M: *qua occasione negligitis*

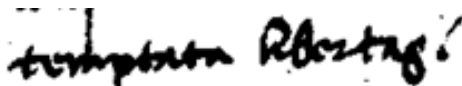

R: *quo consilio negligitis*

A levél elemzése után úgy tűnik, hogy Salutati a vessző előtt nagyon vegyesen, mondhatni szabadon használta a *cursus*okat. Ebben a helyzetben a leggyakoribb *cursus* öt előfordulásával a *planus*, utána három-három alkalommal követi a *tardus*, illetve a *velox*. Az első megszólításon túl a kiküldött levélben egy helyen, a legvégén használt felkiáltójelet a kancellár, ez utóbbi előtt *velox* szerepel, illetve ez a *cursus* még négy alkalommal szerepelt pont előtt. Érdekesebb kérdés, hogy a pont vagy felkiáltójel előtt előfordulhat-e *tardus* vagy *planus*. Az előbbi „bizonytalan” esetéről már beszéltem, de a *temptata libertas* esetében kétségtelen, hogy *cursus planus* szerepel mint mondatzáró *clausula*, mindkét kéziratban. Ebből általánosítást levonni még nem lehet, további vizsgálatok után térek majd vissza a kérdésre. Azt még megjegyezném, hogy a *missilis* levélben biztosan pont szerepel, de a firenzei másolatban lehet, hogy egy *coma*, vagyis pontosvessző, és Armando Nuzzo véleménye szerint előfordult *tardus* és *planus* ezen írásjel előtt, tehát lehet, hogy ez is egy újabb javítás volt az elküldött példányhoz képest. Ezekon kívül még tizenkét eset volt, ahol véleményem szerint az írásjel előtt nincs fellelhető *cursus*.

M: *temptata libertas.*

R: *temptata libertas.*

Az általam megvizsgált hat levélben a *cursus*ok sorrendje az előfordulás gyakorisága alapján a következő: *velox*, *planus*, *tardus*, *trispindaicus*.

A leggyakoribb tehát a *cursus velox*, ami nem csoda abból a szempontból, hogy míg vessző előtt vele együtt az összes *cursus* vegyesen szerepel, addig pont előtt egy-egy különlegesebb szerepet leszámítva csak *velox* állhat. Felkiáltójel előtt két alkalommal fordult elő: az első levélben az „...*ac sinceris animis deprecamur?*” és a negyedik levélben a „...*cordialiter exhortamur?*”. Egyik esetben sem beszélhetünk *clausuláról*, ugyanis a szintaxis szempontjából mindkettőtől függ egy célzatos alanyi vagy tárgyi mellékmondat, tehát a magyarban mi felkiáltójel helyett vesszőt tennénk ilyen esetben. Meglehet, hogy azért ezt az írásjelet használta, hogy kiemelje fontosságát, ezt alátámasztja az is, hogy összesen négy felkiáltójelet találtam, és ezen a kettőn túl a másik kettő megszólításban szerepel.

Az elemzésekről összességében megállapítható, hogy a vizsgált 99 írásjel előtt 60 *cursus*t véltem felfedezni, közte 36 *velox*, 12 *planus*, 11 *tardus* és egy *trispindaicus* formulát. Ténylegesen mondatzáró *clausula* ebből a 60-ból 22, melyek közül 20 *cursus velox*, a másik kettő pedig a már többször említett első levélben található *tardus*t és *planus*t tartalmazó *clausulák*. Arányait tekintve értelemszerűen a vessző írásjelet használta a legtöbbször, ez 61-szer fordult elő a levelekben, ebből *cursus*t követve 35-ször. Ennek az eloszlása, vagy-

is a vesszőnek és a *cursus*oknak a kapcsolata teljesen vegyes képet mutat, mert 40 %-ban *velox*, 31,42 %-ban *planus* és 28,57 %-ban *tardus*.

Végül 39 alkalommal vagy nagyon kérdéses *cursust* találtam, vagy éppenséggel semmilyen az írásjel előtt. 12 esetben megszólítást követ az írásjel, és ha ritmusát nézzük, ezek *tardus*ok lennének, de *cursus*nak nem tekinthetjük őket, ezért ezek is x-szel voltak jelölve és aláhúzással a szövegben. Van néhány olyan egyéb eset, ami kérdéses; vagy azért, mert ugyan írásjel előtt fellelhető *cursusról* van szó, de a mondatszerkezet miatt nem lehet annak tekinteni, vagy a helyes hangsúly kiolvasásának bizonytalansága miatt. Előbbire négy előfordulást találtam (*celeriter faciatis, leva negligere, nostrum dilectum, vestra nobilitas*), utóbbira pedig hármat. Ez a három a *redimere vos oportuit*, az *auditoribus denuntiatio* és a *Zenobii expeditionem*. Ezekben ugyanis, ha a középkori kiejtést tartjuk szem előtt, nem lelhető fel *cursus*, viszont, ha elfogadjuk, hogy a latin kiejtés – főleg ebben a korszakban – nagy változásokon ment keresztül, és hogy a vulgáris nyelv befolyásolta az írókat, akkor az olasz kiejtés szerint viszont *cursus*nak értelmezhetőek. Így például az *auditoribus denuntiatio* a hagyományos szótagolás és kiejtés szerint *a-u-di-to-ri-bus de-nun-tia-tum* lenne, a másik esetben viszont *a-u-di-to-ri-bus de-nun-tia-tum*, és így már fellelhető benne a ´ – – – – ´ – ritmusképlet, ami egy *cursus velox*. A másik két esetében is hasonló a helyzet, és mindkettő *velox*ot alkot, ha elfogadjuk ennek lehetőségét.

Ezeket túl a legtöbb *cursus* nélküli írásjel, 18 előfordulásával az első levélben volt. Ilyen például a *tum clam tum palam* kapcsolatos mellékmondat, és csak kiegészíti a tartalmat – amelyet a mai helyesírás szerint mondjuk két gondolatjel közé illesztünk. A legtöbb esetben azonban nem lehet ilyen magyarázatokkal szolgálni, én azon álláspont mellett maradok, hogy bizony előfordult Salutatínál, hogy nem minden írásjelhez igazított prózaritmust, vagy azért, mert az nem volt lehetséges, vagy a kezdetleges központoszási gyakorlat, illetve

a mondat szerkezet – gondolok itt például a kötőszavakra, amelyeket ezen levelekben is a maihoz hasonlóan vessző előzött meg – miatt. Vagy az is lehet, hogy nem minden vesszőnek látszó vonás vessző, lehet, hogy csak *dictamen* jel.

Boronkai Iván a Vitéz János *Leveleskönyvében* található 78 levelet vizsgálta meg hasonló szempontok alapján. A kontextus hasonló, mert míg én Salutati állami leveleiben kezdtem el feltérképezni a *cursus*okat, addig Boronkai Vitéznek főleg a diplomáciai leveleiben, ezért mindkét személynek igen nagy gondot kellett fordítania a levelek stílusára és megszerkesztésére.¹⁷ Igaz ő nagyobb korpuszt vizsgált, és a 78 levélben 978 mondatvégződést talált, míg én a 6 levélben 67-et (bár én minden írásjelhez kapcsolódó ritmust vizsgáltam a központoszással való összevetés miatt, nem csak a szigorúan vett *clausulákat*). Tanulmányában Lindholm alapján és az ő táblázatait idézve vizsgálta meg a 14-15. századi *cursus*-formákat. Ezeket összevetettem az általam elemzett Salutati levelekkel és alább egy időrendi táblázatba foglaltam.¹⁸

	Dante Alighieri 1265-1321		VI. Kelemen pápa 1291-1352		Coluccio Salutati 1331-1406		Poggio Bracciolini 1380-1459		Vitéz János 1408-1472	
Cursus	Száma	%	Száma	%	Száma	%	Száma	%	Száma	%
1. planus	68	31,8	51	14,0	12	16,4	305	30,5	171	17,3
2. tardus	45	21,1	5	1,4	11	17,9	110	11,0	194	19,6
3. velox	97	45,3	300	82,6	36	53,73	154	15,4	203	20,5
4. trispindaicus	2	0,9	5	1,4	1	1,5	218	21,8	154	15,5
5. egyéb	2	0,9	2	0,6	7	10,44	213	21,3	256	27,1
Összesen	214	100	363	100	67	100	1000	100	978	100
Ebből 1+2+3	210	98,2	356	98,0	59	88	569	56,9	568	58

¹⁷ BORONKAI, *i.m.*, 694.

¹⁸ *Uo.*, 694–695; Gudrun LINDHOLM, *Studien zum mittellateinischen Prosa-rhythmus*, Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1963, 164, 171.

Ebben a táblázatban látható a középkorban legelterjedtebb három *cursus* disztribúciója. Ez alapján egyfajta időrendi redukálás is megfigyelhető a két század folyamán. Míg a 14. században még zömmel ezek voltak az elfogadott és az *ars dictamini* szabályai szerint használt ritmusos formák, addig a következő század derekától már csak alig több mint felét teszik ki a *trispindaicus* és az egyéb, szabálytalan *cursus*ok térnyerésére. A táblázat szerint Salutati egyfajta választóvonalat képvisel, de ez így is lehetett, hisz ő volt az a prehumanista kancellár, aki a központosítást elkezdte megreformálni, de úgy, hogy mindeközben a pápai kúriában használt szabályokat követte a prózaritmus terén. Ezt támasztja alá Lindholm Salutati familiáris leveli alapján készült táblázata is, melyben 1000 *cursus*t vizsgált meg, és az eredmény az lett, hogy a *planus*, *tardus* és a *velox* 84,1%-ban használta,¹⁹ ami igencsak közeli az én elemzésemhez – ahol 88% – ebben a néhány levélben.

Összefoglalóan elmondható, hogy magának a ritmus használatának egyik fő oka lehetett mindig is, hogy a ritmizált szöveget a hallgatóság könnyen befogadja, és emlékezetébe vesse. Ennek szellemében kezdtek már a középkor elejétől fogva a levelek meg szerkesztésénél is használni a prózaritmusokat, hogy mondandójuk ilyen irodalmi köntösbe bújtatva könnyebben elérje célját. Ráadásul vannak visszatérő formulák – mint például esetünkben az *affectuosissime deprecamur* –, melyek önálló értékkel is bírhattak, sőt akárcsak Salutati leveleit, sokszor mintának használták az egyes szófordulatok és azok stílusai miatt. Az tehát nem kétséges, hogy a prózaritmusnak és az azt megvalósító *cursus*oknak, amelyeket kezdetben Itália szerte a római kúriában használt szabályokat követve alkalmaztak, megvolt a maguk szerepe és döntő fontosságúak voltak a diplomáciában. Míg Salutati igyekezett hűen követni az őt megelőző gyakorlatot, ugyanakkor ötvözni saját stílusával és központosítási törekvéseivel, addig a következő század alkotói talán a központosítás terjedésének

¹⁹ LINDHOLM, *i.m.*, 138.

is köszönhetően, már a korábbi *cursus* szabályait is megreformálták, és így jutottak el odáig, hogy Vitéz János korára a korábban majdhogynem 100%-ot kitevő három *cursus* már csak alig több mint az összes formula 50%-át tette ki.

Bibliográfia

- A magyar irodalom története 1600-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Budapest, Akadémiai, 1964 (*A magyar irodalom története*, 1).
- BORONKAI Iván, *A ritmikus próza Vitéz János leveleiben*, ItK, 73 (1969), 693–696.
- ÉRSZEGI Géza, *Paleográfia = A történelem segédtudományai*, szerk. BERTÉNYI Iván, Budapest, Osiris, 1998, 111–141.
- FÖLDVÁRY Miklós István, *A latin liturgikus szövegek kiejtése = A jó harc. Tanulmányok az ősi római rítusról és a katolikus szent hagyományról*, szerk. PÁNCZÉL Hegedűs János, Budapest, Miles Christi, 2006, 209–214, online elérhető (2019. május 6.): <http://www.foldvary.eoldal.hu/cikkek/szakmai-onelet-raj-es-publikacio/latin-liturgikus-szovegek-kiejtese.html>
- HORVÁTH János, *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*, Budapest, Akadémiai, 1954.
- KISS Farkas Gábor, *Boëthius Besztercén: egy ismeretlen latin költemény a 15. század második feléből*, MKsz, 132 (2016), 354–365.
- LINDHOLM, Gudrun, *Studien zum mittellateinischen Prosarhythmus*, Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1963.
- MAKKAI László, MEZEY László, *Árpád-kori és Anjou-kori levelek: XI–XIV. század*, Budapest, Gondolat, 1960.
- NUZZO, Armando, *Le lettere di Stato di Coluccio Salutati ai Malatesti*, Schede Umanistiche, 2003/2, 5–55.
- PERÉNYI József, *A francia iskolák hatása a magyar okleveles gyakorlat kialakulására*, Budapest, Sárkány Nyomda R. T., 1938.
- SALUTATI, Coluccio, *Ratio punctandi = Coluccio Salutati: Index*, hrsg. ZINTZEN, Clemens, ECKER, Ute, RIEMER, Peter, Tübingen, Gunter Narr Verlag, 1992, 227–228.
- TAR Ibolya, *Latin metrika*, Szeged, JATEPress, 1998.
- WITT, Ronald G., *Coluccio Salutati and his public letters*, Genf, Librairie Droz, 1976.